Quarterly of Islamic Awakening Studies
Spring 2026. Vol 15. Issue 1
ISSN (Print): 2322-5645- ISSN (Online): 2783-2112
Journal Homepage: https://www.iabaj.ir//

Research Paper

Explaining the Role of the Mosque in Realizing Governance Based on Islamic Awakening from the Perspective of Martyr Qassem Soleimani: With a Focus on His World Mosque Day Address

Faride Amini*[1], Fathiyeh Fattahizadeh[2], Fateme Mianmahalle[3]

1.Assistant Professor of Quran and Hadith Sciences, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran

2.Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran. Head of the Interdisciplinary Research Group in Quran and Hadith Studies

3.Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran

ARTICLEINFO

PP: 26-47

Use your device to scan and read the article online

Keywords:
Governance based on Islamic Awakening Constructive Mosque Martyr Qassem Soleimani Unification (Wahdat-bakhshi) Civilizational Cadre-building Thematic Analysis

Article History:
Received:
November 2, 2024
Accepted:
April 29, 2026
Published:
May 26, 2026

Abstract

This study examines the role of the "Constructive Mosque" (Masjid-e Sazandeh) in realizing governance based on Islamic Awakening through the statements of Martyr Qassem Soleimani. Since the rise of Islam, the mosque has served as a central institution in the formation, preservation, and advancement of Islamic governance. Accordingly, identifying its functions can help recover its capacity for contemporary governance. Using thematic analysis, this research analyzed the available discourse of Martyr Soleimani on the mosque. After coding and categorizing the data, basic, organizing, and global themes were extracted. Among the available materials, his "World Mosque Day" speech was selected as the primary text because it contains the clearest and most concentrated themes related to the subject. The findings show that the "Constructive Mosque," as the study's global theme, is an institution capable of renewing Islam and society in accordance with the aims of the Islamic Awakening. Its governing functions can be summarized in four major dimensions: first, promoting unity and Ummah-building as the basis for a cohesive Islamic nation; second, revitalizing religious identity and values in order to strengthen the public presence of religion; third, providing civilizational immunity and cadre-building through the attraction and formation of committed and aware forces; and fourth, securing society and defending ideals by nurturing defenders against falsehood. In Soleimani's thought, the mosque is therefore a strategic institution linking religion, society, and politics and enabling the realization of desirable Islamic governance.

Citation: Amini, F., fattahizadeh, F. & Mianmahalle, F. (2026). **Explaining the Role of the Mosque in Realizing Governance Based on Islamic Awakening from the Perspective of Martyr Qassem Soleimani: With a Focus on His World Mosque Day Address**. Journal of Islamic Awakening Studies, 15(1), 26-47

* **Corresponding author:** Faride Amini, **Email:** famini@alzahra.ac.ir

Copyright © 2025 The Authors. Published by basijasatid. This is an open access article under the CC BY license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Extended Abstract

Introduction

The mosque has been one of the earliest and most influential social institutions in Islamic society, serving since the establishment of the Prophet Muhammad's government as a center for worship, public interaction, and collective life. The Prophet's approach to governance emphasized preserving social participation and maintaining interaction between rulers and citizens. In this context, the mosque became more than a place of prayer: it functioned as a spiritual, intellectual, political, cultural, and social center, contributing to Muslim identity and communal solidarity. In contemporary societies, mosques retain potential for personal and social development, strengthening religious awareness, promoting cooperation, addressing social challenges, and supporting Islamic civilization. Nevertheless, restricting their role to individual worship or overlooking their wider capacities may weaken their contribution to Islamic awakening and collective action. Constructive mosques can foster awareness, resist cultural and ideological threats, encourage charitable activities, reduce poverty, and strengthen solidarity across local communities and the wider Islamic Ummah. Conversely, passive or destructive religious institutions may encourage division, extremism, or distorted interpretations of Islam, obstructing the objectives of Islamic awakening. Understanding the mosque's broader functions is therefore essential to identifying its contribution to effective Islamic governance. This study draws on the intellectual and practical legacy of Martyr Qassem Soleimani, whose perspective treats the mosque as a strategic institution within the framework of resistance and Islamic awakening. His speech on World Mosque Day provides the source for examining this relationship. Accordingly, the central question is: what role can the mosque play in realizing governance based on Islamic awakening from Soleimani's perspective? The study also investigates the characteristics of constructive mosques and how their activities across social fields can promote awareness and help establish desirable governance.

Methodology

This study adopts a qualitative, descriptive-analytical approach and uses thematic analysis to identify the role of the mosque in governance based on Islamic awakening from Martyr Qassem Soleimani's perspective. Data consist of his accessible testament, letters, and speeches, collected from reliable sources. His statements about mosques were identified across the materials, including eighteen speeches and two letters, and examined to extract basic and organizing themes. Since his World Mosque Day speech offered the most comprehensive discussion relevant to the research question, the address delivered in Tehran on 29 August 2017 was selected for detailed analysis. The speech was divided into meaning units and organized in Excel. Analysis involved identifying basic themes directly reflected in the text, grouping semantically similar themes into organizing themes, and integrating these into broader global themes. A thematic network then illustrated relationships among the concepts and clarified the overarching role of the constructive mosque. The extracted themes were interpreted qualitatively in relation to Islamic governance and awakening, drawing when necessary on relevant statements by Ayatollah Khamenei and other credible documentary sources. Because numerical frequency was not decisive in answering the research question, the study did not employ quantitative measurement. Instead, it focused on the meanings, conceptual relationships, and explanatory significance of the statements. This procedure provided a systematic basis for explaining how constructive mosques can promote unity, preserve religious identity, strengthen social awareness, and contribute to desirable Islamic governance.

Results and Discussion

The findings of this study, based on thematic analysis of Martyr Qassem Soleimani's statements concerning the mosque, indicate that the constructive mosque plays a strategic role in realizing governance based on Islamic awakening. The overarching theme identified is the constructive mosque, whose mission extends beyond religious rituals to strengthening Islamic society and supporting the objectives of Islamic awakening. The results reveal four principal dimensions. First, unity-building and the formation of the Islamic Ummah: the mosque provides a social platform for strengthening solidarity and overcoming apparent religious, ethnic, and linguistic differences. From Soleimani's perspective, it serves as a focal point for unity and a means of preventing sectarian and ethnic divisions, thereby laying the foundation for a unified Muslim community. Second, the revival of religious identity and values: by promoting Quranic and Islamic principles, including piety, knowledge, jihad, and equality, the mosque reinforces the presence of religion in public life

and strengthens collective Islamic identity. Third, civilizational protection and human-resource development: through maximum inclusion, attracting diverse individuals, and nurturing awareness and discernment, constructive mosques protect human resources, counter cultural aggression, and train capable individuals for the realization of a new Islamic civilization. Fourth, security provision and defense of ideals: by raising public awareness of developments in the Islamic world and cultivating committed defenders, mosques prevent indifference and strengthen resistance against injustice and threats to Islamic values. The findings also emphasize the importance of mosque leaders, religious teachings, and communication between people and government. These interconnected functions demonstrate that the mosque is not merely a religious building but a strategic social institution linking religion, society, and politics. Accordingly, constructive mosques can contribute significantly to public participation, social cohesion, religious awareness, and the establishment of desirable Islamic governance grounded in Islamic awakening.

Conclusion

The findings demonstrate that, in Martyr Qassem Soleimani's intellectual framework, the mosque is not merely a place for religious rituals but a strategic institution for governance based on Islamic awakening. Its effectiveness depends on connecting spiritual teachings with social awareness, collective responsibility, and participation. Accordingly, the constructive mosque can contribute to reviving Islamic values and strengthening society through several interconnected functions. First, it provides a setting for unity and the formation of the Islamic Ummah by bringing people together across sectarian, ethnic, and linguistic differences and preventing divisions that weaken solidarity. Second, it helps preserve religious identity by promoting faith, piety, knowledge, equality, and commitment to Islamic principles. Third, it supports the protection and development of Islamic civilization through education, awareness, the cultivation of capable and committed individuals, and resistance to cultural aggression. Fourth, it performs security and defensive functions by informing worshippers about developments in the Muslim world, encouraging concern for oppressed communities, and nurturing individuals prepared to defend justice and human dignity. Realizing these functions requires responsible mosque leadership. In Soleimani's perspective, the imam should act not only as a prayer leader but also as an educator, guide, and promoter of social insight, while congregants should participate consciously in community affairs. Moreover, the mosque's direct relationship with people enables it to communicate social needs to governing institutions, strengthen mutual understanding, and encourage accountability. Therefore, the mosque can become an effective foundation for Islamic governance when its religious, educational, cultural, social, and security capacities operate together. This requires capable leadership, public participation, and commitment to unity, justice, awareness, and service. Such an approach reflects Soleimani's view of the mosque as a center of Islamic awakening and collective transformation in diverse contemporary Muslim societies today.

فصلنامه مطالعات بیداری اسلامی

دوره ۱۵، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵

شاپا چاپی: ۵۶۴۵-۲۳۲۲

Journal Homepage: https://www.iabaj.ir

مقاله پژوهشی

تبیین نقش مسجد در تحقق حکمرانی مبتنی بر بیداری اسلامی از منظر شهید قاسم سلیمانی با تکیه بر بیانات ایشان روز جهانی مسجد

فریده امینی[۱] – استادیار علوم قرآن و حدیث، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهرا(س)، تهران، ایران

فتحیه فتاحی زاده – استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران، مدیر گروه پژوهشی مطالعات میان رشته ای قرآن و حدیث

فاطمه میان محله – گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران

اطلاعات مقاله

شماره صفحات: ۲۶-۴۷

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید

واژه‌های کلیدی:

حکمرانی مبتنی بر بیداری اسلامی، مسجد سازنده، شهید قاسم سلیمانی، وحدت‌بخشی، کادرسازی تمدنی، روش تحلیل مضمون

تاریخ دریافت:
۱۴۰۳/۰۸/۱۲

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۵/۰۲/۰۹

تاریخ انتشار:
۱۴۰۵/۰۳/۰۵

چکیده

مسجد از صدر اسلام در شکل‌گیری و تداوم حکمرانی اسلامی نقشی دیرینه داشته است. شناسایی و معرفی نقش‌ها و کارکردهای مسجد، زمینه بهره‌مندی از ظرفیت‌های مساجد در حکمرانی اسلامی را فراهم می‌سازد. مسئله اصلی پژوهش حاضر، بررسی نقش مسجد سازنده در حکمرانی مبتنی بر بیداری اسلامی، بر پایه بیانات شهید قاسم سلیمانی است. در این نوشتار، بیانات سردار شهید پیرامون مسجد با روش تحلیل مضمون بررسی و پس از کدگذاری و مقوله‌بندی، مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر آن استخراج شده است. با توجه به اشراف ایشان بر ابعاد گوناگون مسجد و تجربیات میدانی وی، سخنرانی روز جهانی مسجد به‌عنوان کانون تمرکز تحلیل انتخاب گردید. پس از تقطیع مطالب و استخراج مضامین مرتبط با مساجد سازنده، نقش‌های چندگانه آن‌ها در حکمرانی تبیین شد. مسجد سازنده، به‌عنوان مضمون فراگیر پژوهش حاضر، وظیفه رونق‌بخشی به اسلام و جامعه را در راستای اهداف بیداری اسلامی بر عهده دارد و دستاوردهای آن در چهار محور اصلی قابل گزارش است: ۱. وحدت‌بخشی و امت‌سازی به‌عنوان زیربنای تشکیل امت واحده؛ ۲. احیای هویت و ارزش‌های دینی به‌منظور تثبیت حضور دین در عرصه عمومی؛ ۳. مصون‌سازی و کادرسازی تمدنی از طریق جذب حداکثری و پرورش نیروهای آگاه؛ ۴. تأمین امنیت و دفاع از آرمان‌ها با تربیت مدافعان برای مقابله با باطل. در مجموع، مسجد در مکتب شهید سلیمانی نهادی راهبردی است که با پیوند میان دین، جامعه و سیاست، زمینه تحقق حکمرانی مطلوب را در پرتو بیداری اسلامی فراهم می‌سازد.

استناد: امینی، فریده، فتاحی زاده، فتحیه و میان محله، فاطمه. (۱۴۰۵). **تبیین نقش مسجد در تحقق حکمرانی مبتنی بر بیداری اسلامی از منظر شهید قاسم سلیمانی با تکیه بر بیانات ایشان روز جهانی مسجد**. فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، ۱۵(۱)، ۴۷-۲۶

[۱] **نویسنده مسئول:** فریده امینی، **پست الکترونیکی:** famini@alzahra.ac.ir

۱- بیان مساله

مسجد نخستین نهاد اجتماعی، قلب تپنده جامعه اسلامی و مرکز بی‌بدیل اجتماع مسلمانان است که در نخستین روزهای تأسیس حکومت اسلامی، مستقیماً از سوی پیامبر اسلام (ص) پایه‌گذاری شد(برومند اعلم، ۱۳۸۰، ص۱۷). روش حکومتی پیامبر(ص) یکی "حفظ حیات اجتماعی افراد" و دیگری" وجود تعامل بین حاکم و مردم" بود. کاخ، دارالعماره، ایوان مدائن و امثال آن، ظرفیت حفظ حیات اجتماعی و حفظ مشارکت مردم در جریان حکومت را نداشتند؛ بنابراین مسجد، نخستین و مناسب‌ترین مقر فرماندهی و کانون بیداری امت تلقی می‌شد؛ پایگاهی که مردم، آن‌جا را به عنوان مرکز روحی، فکری، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خود می‌شناختند(همان، ۱۳۸۰، ص۳۸-۴۷). بر این‌اساس مسجد از صدر اسلام، ظرفیت‌های متعددی در حوزه‌های مختلف عبادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی برای هویت بخشی به جهان اسلام داشته است.

در جامعه کنونی نیز مسجد، پایگاه خودسازی، انسان‌سازی، تعمیر دل، تعمیر دنیا و مقابله با دشمن و محل زمینه‌سازی برای ایجاد تمدن اسلامی و بصیرت‌افزایی افراد است (حسینی‌خامنه‌ای، بیانات‌در دیدار با ائمه‌جماعات‌مساجد استان‌تهران: ۱۳۹۵/۰۵/۳۱). بخشی از مشکلات جامعه کنونی کمبود ابزار برای رفع بحران نیست(مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۱۳)؛ بلکه گاه، عدم آگاهی از وجود ابزارها، بیگانگی با نحوه کارکرد و نا آشنایی با نقش و ظرفیت ابزارهای موجود، فرصت حل‌و فصل چالش‌ها را از رهبران نهضت های اسلامی سلب می‌کند. بر این‌اساس ضروری است با نگاهی به نقش مسجد و ارکان آن در هندسه بیداری اسلامی، ظرفیت‌های این‌ابزار پایگاه نشان‌داده شود. محدود کردن نقش مسجد به عنوان محلی برای عبادت فردی و عدم اهتمام کافی به سایر ظرفیت‌های مساجد در بسط و تعمیق بیداری اسلامی، این‌ضرورت را به وجود می‌آورد که پژوهشی صورت بگیرد؛ تا ذیل آن، ابعاد مغفول‌مانده از نقش و ظرفیت مساجد در پشتیبانی از نهضت های اسلامی به ظهور برسد.

قدرت تحول‌آفرینی مساجد سازنده و امکان تخریب‌گری مساجد منفعل و مخرب در ابعاد مختلف دینی، فرهنگی، اجتماعی، نظامی، سیاسی نشان از آن دارد که نقش مساجد محدود به چهاردیواری فیزیکی مسجد نیست. مسجد مبدأ تمدن‌سازی اسلامی، مکان بروز و ظهور کنش‌های دینی، محل تولید محتوای مفید دینی (اسماعیلی، ۱۴۰۱، قابلیت دسترسی در https://www.masjed.ir/u/171s)، هسته مقاومت در برابر تهاجم به هویت اسلامی و پایگاه انواع فعالیت‌های اجتماعی، تعاون در امور خیر، فقرزدایی و ... است (حسینی‌خامنه‌ای، ۱۳۹۵، قابلیت دسترسی در آدرس اینترنتی https://khl.ink/f/34109). این‌پایگاه قدرتمند می‌تواند از سطوح کوچک محله، تا سطح کلان امت اسلامی و جغرافیای مقاومت، اثر خود را وانهد. ظرفیت‌های مساجد سازنده، همچون موتور محرک عمل می‌کنند؛ اگر جامعه اسلامی تحت فشار بیگانگان متزلزل شود و یا تهدید گردد مسجد سازنده با مجهز نمودن جبهه حق از زوایای مختلف، بن‌بست‌ها را می‌شکند. استفاده از همه کارکردهای مسجد نیازمند شناخت دقیق این ظرفیت‌ها در جریان تقویت بیداری اسلامی است.از

سوی دیگر، مساجد مخرب و منفعل، به‌جای تسریع روند پیشرفت اسلام بر مبنایی نادرست، مانند ترویج اسلام سکولار یا افراط‌گرایی، موجب انحراف در مسیر بیداری اسلامی می‌شوند. وجود این‌گونه مساجد آسیب‌زا، ضرورت توجه به مساجد سازنده و نقش آن‌ها در حفظ و تداوم بیداری اسلامی را دوچندان می‌کند. در تبیین این نقش، لازم است از منبعی موثق و میدانی بهره گرفته شود. رویکرد آیت‌الله خامنه‌ای(مدظله) در این عبارت که «به شهید حاج قاسم سلیمانی به چشم یک فرد نگاه نکنیم؛ به چشم یک مکتب، یک راه و یک مدرسه درس‌آموز نگاه کنیم» (حسینی خامنه‌ای، بخشی از بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۹۸/۱۰/۲۷)، نشان می‌دهد که مکتب شهید سلیمانی، به‌عنوان یکی از چارچوب‌های فکری مؤثر در جبهه مقاومت و بیداری اسلامی، می‌تواند مبنایی برای تبیین کارکردهای مسجد فراهم آورد. پرسش اصلی این نوشتار آن است که نقش مسجد در تحقق حکمرانی مبتنی بر بیداری اسلامی از نگاه شهید قاسم سلیمانی چیست؟برای تبیین بهتر این موضوع، دو پرسش فرعی زیر طرح شده است:

- مؤلفه‌های مساجد سازنده از دیدگاه شهید سلیمانی که به تحقق حکمرانی مبتنی بر بیداری اسلامی کمک می‌کنند، چیست؟
- مسجد سازنده به چه صورت می‌تواند با فعالیت در لایه‌های مختلف اجتماعی، نقش بیداربخشی ایفا کرده و زمینه‌ساز حکمرانی مطلوب شود؟

در این پژوهش، برای پاسخ به پرسش‌های مذکور، داده‌های متنی با استفاده از روش تحلیل مضمون بررسی و تحلیل خواهند شد.»

۲. پیشینه پژوهش

مکرم (۱۳۸۵) در پژوهشی با عنوان «روحانیت و مدیریت اجرایی» ابعاد تأثیر گذاری روحانیت را اینگونه بیان می‌کند: بازشناسی مداوم دین و آموزش اندیشه و فرهنگ دینی به جامعه، بسترسازی برای تربیت فردی و جمعی در فضای ارزش‌های الهی، مصونیت‌بخشی به جامعه از رهگذر دگرگونی در ساختار سیاسی و هدایت نظام به سمت حاکمیت حق و عدل، و نیز تبلیغ، تذکر و کوشش در جهت استمرار عینی آموزه‌های دین. همچنین وی ظرفیت روحانیت را در رشد فرهنگی، اخلاقی، تربیتی و علمی جامعه، حتی بدون برخورداری از جایگاه اجتماعی یا سیاسی رسمی، مورد تأکید قرار داد. مظفری (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «نقش روحانیت در پیروزی انقلاب اسلامی» نیز آگاهی‌بخشی و بیدارگری، تربیت نیروهای انقلابی، هدایت و رهبری انقلاب، و بهره‌گیری مطلوب از رسانه‌های سنتی را از مهم‌ترین کارکردهای روحانیت در پیروزی انقلاب اسلامی دانسته است.در همین راستا سهرابی(۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان«بررسی نقش مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی ایران» با تحلیل کارکرد مساجد در دوران انقلاب و دفاع مقدس، آن‌ها را نهادی مدنی و بومی می‌داند که به دلیل کارآمدی در بسیج عمومی و پیوند با ارزش‌های انقلابی، در مقایسه با نهادهای مدنی مدرن (احزاب و تشکل‌ها)،

نقش تعیین‌کننده‌تری در تداوم نظام اسلامی ایفا کرده‌اند. همچنین برخی از پژوهش‌های صورت گرفته به صورت مطالعه موردی پیرامون مسجدی خاص در استانی خاص پرداخته‌اند.

جست‌وجو در پژوهش‌های انجام شده، نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی عهده‌دار استخراج نقش مساجد درتحقق حکمرانی مبتنی بر بیداری اسلامی از منظر شهیدقاسم‌سلیمانی با روش تحلیل مضمون نبوده است. نوآوری پژوهش حاضر از سه حیث قابل تبیین است:

۱. سایر پژوهش‌هایی که در حوزه مسجد انجام شده است به مدیریت درون‌مسجدی مساجد پرداخته و به ظرفیت فرامسجدی این‌پایگاه توجهی نداشته‌اند؛ اما پژوهش حاضر، در پی کشف نقش مساجد درتحقق حکمرانی مبتنی بر بیداری اسلامی است.

۲. سایر پژوهش‌هایی که در حیطه دو مقوله مدیریت و مسجد انجام شده‌اند، تمرکز خود را بر نقش مسجد در دوره محدودی از تاریخ (دوران انقلاب اسلامی) گذاشته‌اند؛ اما نتایج حاصل از نوشتارحاضر، نقش مساجد را تا سطح حکمرانی اسلامی نشان می‌دهد و تبیین می‌کند.

۳. شهیدقاسم‌سلیمانی نمونه عملی موفقی در امر مدیریت بوده و پرورش‌یافته مسجد محسوب می‌شود؛ در این‌صورت می‌توان اطمینان داشت که استفاده از نتایج پژوهش حاضر مبتنی بر بیانات ایشان، جامعه اسلامی را به سمت تجربه مدیریتی موفقی سوق دهد.

۳.تبیین مفاهیم کلیدی پژوهش

۳-۱. مفهوم شناسی مسجد

مسجد بر وزن مفعِل اسم مکان و به معنای محل سجده است(قرشی،۱۴۱۲،ج۳،ص ۲۲۵)، این واژه از ماده [س ج د] به معنای خَضَعَ، (جوهری،۱۴۰۷، ج۲، ص۴۸۳) است، در معنای سجده‌کردن، نوعی خضوع و فرونهادن نفس و یا جسم نهفته است.درباره معنای مسجد دو تعریف وجود دارد. یک‌معنا، به مواضعی از بدن انسان می‌گویند که در سجده باید بر زمین گذارده شود. (فیومی، ج۲، ۲۶۶) نیز به چهاردیواری که برای ادای نماز به کار می‌رود، مسجد اطلاق می‌شود و معنایی است که مورد نظر پژوهش حاضر است، مسجد که حالت مفرد مساجد است به معنای هرجایی است که در آن، عبادت صورت بگیرد(ابن‌منظور، ج۳، ص۲۰۴).در *قرآن کریم*، از دو نوع‌مسجد سخن گفته شده است:

- **مساجد ناکارآمد و مخرب:**

در قرآن کریم و ذیل سوره توبه، مساجدی، مسجد مخرب یاد شده‌اند که موجب زیان مسلمانان، تقویت مبانی کفر، بازگشت‌دادن مردم به وضع قبل از اسلام و تفرقه میان مسلمانان شده و نیز پایگاهی برای کسانی که با خدا و پیامبرش مبارزه کرده بودند محسوب می‌شوند«وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِداً ضِراراً وَ كُفْراً وَ تَفْرِيقاً بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ إِرْصاداً لِمَنْ حارَبَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَ لَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنا إِلاَّ الْحُسْنى وَ اللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكاذِبُون»؛(التوبه: ۱۰۷).

- **مساجد کارآمد و مبتنی برتقوا:**

در مقابل مساجد ناکارآمد، از منظر قرآن کریم، مساجدی به عنوان مساجد کارآمد معرفی شده است که بر محور تقوا الهی تأسیس شده و افراد درون این‌دسته از مساجد، انسان‌هایی برخوردار از پاکیزگی روحانی و جسمانی هستند«... لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى‌التَّقْوى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ»؛(التوبه: ۱۰۸). از دو آیه مذکور، این‌چنین برمی‌آید که در جامعه اسلامی مساجد با مبانی، اهداف و آثار مختلف وجود دارد.

از مسائل مهم در کارآمدی مساجد، شناخت تفاوت میان مسجد «تقوامدار» و مسجد «ضرار» است که در آیات ۱۰۷ و ۱۰۸ سوره توبه به آن اشاره شده است.مسجد ضرار که توسط منافقان بنا شد، مصداق بارز شبیه سازی مقدسات برای اهداف براندازانه بود. منافقان با انگیزه های چهارگانه‌ی آسیب‌رسانی به مسجد قبا، ترویج کفر، ایجاد تفرقه میان مؤمنان و تبدیل آن به قرارگاهی امن برای محاربان نظام اسلامی، این بنا را احداث کردند تا از درون، وحدت امت را در هم بشکنند (جوادی آملی، ۱۳۹۶، ج ۳۵، ص ۲۸۶). اما، آنچه یک مکان را به مسجد واقعی و پایگاه حکمرانی دینی تبدیل می‌کند، نه صرف عنوان ظاهری، بلکه تأسیس بر تقوا است؛ به‌گونه‌ای که هر نهاد یا فعالیت فرهنگی که بر مدار نفاق، تفرقه و اضرار به نظام اسلامی باشد، فاقد مشروعیت بوده و از اساس با کارکردهای مسجدی که باید پشتیبان نظام اسلامی در تضاد است.

۲-۳ .مفهوم بیداری اسلامی

بیداری اسلامی به مجموعه تحولات فکری، اجتماعی و سیاسی جوامع اسلامی در جهت بازگشت به حاکمیت قرآن، سنت و ارزش‌های اسلامی در زندگی سیاسی و اجتماعی و ساخت تمدن اسلامی اطلاق می‌گردد (رکابیان،پورحسن،۱۴۰۱: ۶۲) . این پدیده، تحولی بنیادین است که در آن، جوامع مسلمان به دنبال هویت اصیل خود، بازنگری در مبانی فکری و سیاسی و تلاش برای تحقق جامعه‌ای مبتنی بر ارزش‌های اسلامی هستند. این بازگشت، صرفاً یک رویکرد فرهنگی نیست، بلکه ابعاد سیاسی و اجتماعی گسترده‌ای را در بر می‌گیرد و به طور طبیعی، بر الگوهای حکمرانی و اداره جامعه تأثیر می‌گذارد.

۳-۳ .حکمرانی در پرتو بیداری اسلامی

حکمرانی به فرایندی اطلاق می‌شود که در آن، قدرت سیاسی در راستای اهداف بیداری اسلامی و بر اساس ارزش‌های قرآنی و سنت نبوی اعمال می‌گردد. حکمرانی در لغت، متشکل از دو واژه "حکم" و "راندن" است. "حکم" به معنای فرمان، قاعده، مقررات و "راندن" به معنای اجرا، اعمال قدرت، پیش‌بردن، راهبری و اداره است. اصطلاح حکمرانی به فرایندی گفته می‌شود که منبع قدرتی، در راستای هدف مشترکی با حکم‌شوندگان و بر اساس ارزش‌ها و هنجارها، به قانون‌گذاری، اجرای قوانین، بررسی، نظارت و کاربست بازخوردها می‌پردازد و قدرت مشروع خود را اعمال می‌نماید(تارنمای مدرسه حکمرانی شهید بهشتی، قابلیت دسترسی در https://governanceschool.ir/fa.)مفهوم حکمرانی از این‌لحاظ که نوعی از فرایند اداره امور است با مفهوم حکومت اشتراک دارد؛ اما به این‌دلیل که "حکمرانی" علاوه بر تنظیم روابط قوای رسمی، بر نقش‌آفرینی بازیگران غیردولتی و همکاری اجتماعی نهادهای غیرحکومتی و گروه‌های مردمی نیز تأکید دارد، نسبت به

حکومت که تمرکز خود را بر تنظیم روابط قوای رسمی نهاده است؛ مفهومی گسترده‌تر محسوب می‌شود(علی‌دوست‌ابرقویی، ۱۴۰۲: ۱۰۹). موضوع حکمرانی در پرتو بیداری اسلامی، یکی از مسائل مهم حوزه مدیریت و هدایت جامعه است که به شکل خاص با حکمرانی‌های رایج در جهان تفاوت دارد. اسلامی‌بودن این‌سبک از حکمرانی، به‌جهت مبنای معنوی و اسلامی آن و تأکید بر اهداف متعالی آن در راستای تحقق بیداری اسلامی است(حسینی خامنه‌ای، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری،۱۴۰۰/۱۲/۱۹ ، https://khamenei.ir).

با نگاهی‌عمیق به حکومت‌های دینی و الهی، این‌نکته فهم می‌شود که همهٔ‌پیامبران در بعثت خود، تحت امر خداوند، اهدافی را دنبال می‌کردند که اصلی‌ترین آن‌ها، نهادینه‌کردن توحید خالص در جامعه و تحقق بیداری حقیقی در بشر است. به این‌معنا که حاکمیت مطلق در عالم تشریع و تکوین با خداوند بوده و باید امر الهی نافذ شناخته شود. از دیگر اهداف بعثت انبیاء می‌توان به تزکیه‌ی بشر، بالابردن مقام علمی انسان‌ها و استقرار عدالت اشاره کرد که همگی در راستای تحقق حیات طیبه و بیداری معنوی و اجتماعی هستند. ایجاد حیات طیبه نیز هدف دیگر انبیاء از بعثت است که در آن، به ابعادی همچون شکوفایی عقل و علم، آرامش روحی، آسایش مادّی، امنیّت محیط زندگی، رفاه، شادکامی، تکامل معنوی و عروج روحی انسان‌ها توجه می‌شود. تحقق این‌اهداف دشوار، "اصول، اساس و برنامه‌ای کامل" و "قدرتی سیاسی" را می‌طلبد. بنابراین با آمدن انبیاء، یک‌نظام سیاسی به وجود می‌آید که مناسبات اجتماعی در آن وجود دارد. به بیان قرآن کریم «فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَ مُنْذِرِينَ وَ أَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ...»؛ (البقره: ۲۱۳). در این‌نظام سیاسی، منبع مقرارت حکمرانی، کتاب خدا است و اجرای مفاد حکمرانی را رسول خدا بر عهده دارد(حسینی‌خامنه‌ای، بیانات در سخنرانی تلویزیونی به مناسبت عید مبعث، ۱۳۹۹/۱۲/۲۱، https://khamenei.ir).

۴-۳. ارتباط مساجد و حکمرانی در بستر بیداری اسلامی

ارکان تشکیل‌دهنده مسجد، که عبارت‌اند از الف) ائمه مسجد، ب) آموزه‌های مسجد، ج) مردمی که تحت‌تأثیر آموزه‌های مسجد قرار دارند، از جهات متعددی با حکمرانی در بستر بیداری اسلامی مرتبط هستند. در ادامه، نحوه ارتباط‌یافتن هر یک از موارد مذکور با حکمرانی در بستر بیداری اسلامی تبیین می‌گردد، تا نحوه ارتباط‌یافتن مجموعه مسجد با این نوع حکمرانی به اختصار نشان داده شود.

الف) ائمه مساجد

ائمه مساجد به عنوان یکی از اصلی‌ترین پایه‌های مسجد، از طریق منبرهایی که در اختیار دارند می‌توانند به نظارت بر عملکرد حکومت و نهادهای اجرایی پرداخته و در مبارزه با فساد و بی‌عدالتی نقش داشته باشند. امامان جماعت با توجه به مقام دینی و اجتماعی خود می‌توانند نارضایتی‌های عمومی از عملکرد حکومت را مطرح کنند. علاوه بر این، ائمه مساجد ظرفیت آن را دارند که مردم را به مشارکت فعال در مسائل سیاسی و اجتماعی مبتنی بر آگاهی اسلامی ترغیب کنند. نیز ایشان اغلب به‌عنوان مشاوران حکومت در زمینه‌های مختلف از جمله

سیاست‌گذاری‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عمل می‌کنند. نقد حکومت از دیگر ظرفیت‌های ائمه مساجد است؛ به‌گونه‌ای که می‌توانند عملکرد حکومت را با آموزه‌های اسلامی مقایسه کرده و در صورت لزوم، نقدهایی به آن وارد کنند. این‌نقدها با هدف اصلاح و بهبود سطح حکمرانی و بر پایه دلسوزی برای جامعه و حفظ عدالت انجام می‌شود و الهام بخش حرکت‌های جهادی برای تحقق اهداف اسلامی است.

ب) آموزه‌های مساجد

آموزه‌هایی که از طریق مساجد به سرتاسر جامعه اسلامی وارد می‌شود همچون خوراکی برای اذهان عموم عمل می‌کند و از چنان قدرتی برخوردار است که از یک‌سو می‌تواند باعث توفیق جامعه اسلامی و دستیابی حکومت اسلامی به اهداف مقدس خود به ویژه در زمینه ترویج بیداری اسلامی شود و از سویی‌دیگر می‌تواند بستری را فراهم کند که مردم تحت تأثیر آن، به‌کلی اهداف اصیل حکومت اسلامی را فراموش کرده و طریقی غیر از طریق معهود را اتخاذ نمایند. مسجدی که در پی اشاعه فرهنگ اسلامی با همه موازین و ابعاد این‌نوع‌فرهنگ است مقصدی متفاوت از مسجدی که هدفی غیر از اسلام دارد را پیش‌خواهد گرفت. این‌مطلب نشان‌دهنده ارتباط آموزه‌های اسلامی مساجد در حکمرانی با رویکرد بیداری اسلامی است.

ج) نقش ارتباطی مسجد بین مردم و حکومت

مسجد در نظام اسلامی فقط مرکز عبادی نیست؛ بلکه ظرفیت چند منظوره مسجد باعث شده است که این مرکز، به‌عنوان واسطه‌ای بین مردم و حکومت تلقی گردد. مساجد به دلیل ارتباط مستقیم با مردم، می‌توانند نظرات، نیازها و مطالبات جامعه را به حکومت منتقل کنند. این‌ارتباط به حکومت کمک می‌کند تا از وضعیت و مشکلات جامعه به‌طور دقیق‌تری آگاه شود. نقش ارتباطی مسجد بین مردم و حکومت، نشان‌دهنده ارتباط مسجد با حکومت اسلامی است.

۴. روش تحقیق

پژوهش حاضر با گردآوری بیانات شهید قاسم سلیمانی به صورت جستجو در منابع معتبر بر پایه تحلیل مضمون به استخراج ویژگی‌های انواع مساجد در بیانات شهید قاسم سلیمانی پرداخته و سپس به دلیل اینکه نقش مسجد سازنده در حکمرانی شایسته اسلامی در پاسخ به سؤال پژوهش حاضر کفایت می‌کند؛ به تحلیل نقش مسجد سازنده در کلام شهید سلیمانی پرداخته‌است.

در مطالعه پیش‌رِو از روش تحلیل مضمون استفاده شده که روشی بنیادین در تحلیل کیفی است(شیخ‌زاده و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۶۱). مهم‌ترین مرحله روش تحلیل مضمون، شناسایی و استخراج مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر است. مضمون[1]، یک‌عبارت مرکب و فشرده‌ای است که روی‌هم‌رفته یک‌موضوع را نشان می‌دهد (باردن[2]، ۱۳۷۴: ۱۱۹). مضامین پایه، اولین و نازل‌ترین‌دسته از مضامین‌اند که با خواندن متن، مستقیماً به ذهن متبادر می‌شوند. از ترکیب و دسته‌بندی مضامین پایه بر اساس ملاک شباهت،

---

[1]. Theme
[2] .Lorenc Bourden

مضامین سازمان‌دهنده به‌دست می‌آید. سعی محقق برآن است که مضامین سازمان‌دهنده را در قالب عباراتی مجردتر و انتزاعی‌تر ارائه نماید. مضامین فراگیر، سومین‌دسته از مضامین هستند که با توجه به مضامین سازمان‌دهنده و به عنوان مضامینی حاکم بر کل متن شناخته می‌شوند. پس از استخراج سه‌دسته مضمون فوق، شبکه‌ای از مضامین به شکل شبکه تارنما رسم می‌گردد، به‌گونه‌ای که مضامین برجسته و شاخص آن به همراه ارتباط میان آن‌ها به خوبی نشان داده شود(رفیعی به نقل از استرلینگ، ۱۴۰۲: قابلیت دسترسی در https://B2n.ir/k96244). در ادامه، مراحل اجرای پژوهش حاضر، ارائه می‌شود.

در پژوهش‌هایی که به روش تحلیل مضمون اجرا می‌گردد آنجا که کمیت مضامین در رسیدن به پاسخ پژوهش اثرگذار باشد، تحلیل کمی نیز مرحله‌ای از پژوهش تلقی می‌شود؛ اما در پژوهش حاضر، کمیت در کشف نقش مساجد در اندیشه شهید قاسم سلیمانی تأثیرگذار نبوده است. پس از آنکه نقش مساجد در حکمرانی اسلامی از بیانات شهید قاسم سلیمانی استخراج شد؛ لازم است که هر یک از نقش‌ها تحلیل کیفی شود. براین اساس، در تحلیل کیفی نقش مساجد از بیانات شهید سلیمانی، آیت‌الله‌خامنه‌ای(مدظله) و هر منبعی که در غنای محتوا، مؤثر باشد، استفاده شده است.

سعی شده است در مطالعه حاضر جهت رعایت جامعیت پژوهش، وصیت‌نامه، نامه‌ها و تمام سخنرانی‌های در دسترس شهیدقاسم سلیمانی جمع‌آوری شود. بر این‌اساس، وصیت‌نامه الهی- سیاسی شهید، دونامه از ایشان و ۱۸سخنرانی وی که اغلب در کنگره‌ها و یادمان‌های شهدا ایراد شده بود یافت شد. سپس کلیه بیانات سردار شهید، پیرامون مسجد به روش تحلیل مضمون بررسی شده و مضامین پایه و سازمان‌دهنده آن استخراج شد. با نگاهی به مضامین استخراج‌شده، این‌نکته یافت شد که بیانات مربوط به مسجد در سایر سخنرانی‌های شهید، با مضمون مشابهی در سخنرانی در روز جهانی مسجد جمع‌شده بود؛ بر همین‌اساس، در این‌نوشتار محوریت بررسی، متمرکز بر سخنرانی در روز جهانی مسجد است. از این‌رو، انتخاب این متن نه بر اساس گزینش پیشینی، بلکه بر مبنای بررسی کامل داده‌ها و احراز بیشترین ارتباط مضمونی آن با موضوع پژوهش انجام شده است

مراحل انجام و به کارگیری روش تحلیل مضمون در پژوهش به شرح زیر است:

۴-۱. جمع‌آوری بیانات شهیدقاسم‌سلیمانی

در پژوهش حاضر، سخنرانی ایشان در روز جهانی مسجد که در تهران در تاریخ ۱۳۹۶/۰۵/۲۹ ایراد شده است، به جهت بیشترین ارتباط مضمونی با مضوع پژوهش، مبنای پژوهش قرار گرفت.

۴-۲. تقطیع بیانات بر اساس واحد مضمون

در پژوهش حاضر، تمام متن سخنرانی شهیدقاسم‌سلیمانی در روز جهانی مسجد، اعم از اینکه درباره مسجد باشد یا نباشد بر پایه مضمون، تقطیع و در نرم‌افزار اکسل قرار داده شد.

۴-۳. استخراج مضامین پایه

در جدول زیر، بخشی از جدول تحلیل مضمون حاوی مضامین پایه ارائه می‌گردد.

جدول ۳. نمونه‌ای از مضامین پایه مستخرج از بیانات شهیدقاسم‌سلیمانی

ردیف	متن بیانات شهید قاسم سلیمانی در روز جهانی مسجد	مضامین پایه
۱	... یک‌مسجد، مسجدی است که آگاه‌سازی می‌کند، تربیت می‌کند و در دو بُعد از اسلام دفاع می‌کند؛ یکی در بُعد فرهنگی و دینی و ایجاد وحی در مردم به طور عمومی، در واقع یک مقابله‌ای با تهاجم فرهنگی که امروز خیلی پیچیده‌تر، شدیدتر، وسیع‌تر و ناپیداتر از دیروز شده است.	- آگاهی‌بخش‌بودن مسجد سازنده _ دفاع مسجد سازنده از اسلام - اثرگذاری مسجد سازنده در بُعد فرهنگی و دینی _ مقابله مسجد سازنده با تهاجم فرهنگی
۲	... هم تربیت مدافع فرهنگی می‌کند و هم تربیت برای ایثار و فداکاری می‌کند. آنجایی که بنا شد دفاع نظامی کند، دفاع امنیتی بکند	_ تربیت‌کننده مدافعان فرهنگی توسط مساجد سازنده - توانمندسازی مسجد سازنده _ تربیت ایثارگران و فداکاران توسط مساجد سازنده _ تربیت مدافعان نظامی و امنیتی توسط مسجد سازنده
۳	این، در دولت‌ها نمی‌شود، این، در ساختارهای دولتی نمی‌شود، این، در پارلمان و وزارت‌خانه نمی‌شود، در مسجد می‌شود. ... کار مسجد این است.	- نقش اختصاصی مساجد در تربیت مدافع دینی، فرهنگی، نظامی، امنیتی و ایثارگر
۴	... یک مسجد دیگر داریم که ... روح بی‌تفاوتی و بی‌انگیزگی را «به من چه» را «به من چه مربوط است» را در جامعه می‌کارد. ... یک‌نوع بی‌انگیزگی، بی‌توجهی، نماز جماعت خوب با قرائت یا بدون قرائت داشته باشد و برود، رونق در این است.	_ اثرگذاری مساجد منفعل در ترویج روح بی‌تفاوتی و بی‌انگیزگی در مردم _ توجه مسجد منفعل به خوشآمد و رضایت نمازگزاران و عدم توجه به مسائل مهم _ اتکاء صرف مساجد منفعل به نحوه نماز خواندن و نپرداختن به مسائل مهم
۵	یک مسجد هم داریم که کلاً وظیفه‌اش انفجار ماشین اسلام است و آن، مسجدی است که ائمهٔ	_ نابودی اسلام اثر مسجد مخرب _ امامت مسجد مخرب توسط ائمه

	تکفیری بر آن سوار هستند.	تکفیری

(مأخذ: سخنرانی شهید قاسم سلیمانی در روز جهانی مسجد)

۴-۴. استخراج مضامین سازمان‌دهنده

پس از آنکه مضامین پایه استخراج شد، برای هر مضمون پایه، عنوانی منسجم‌تری تعیین می‌شود. در جدول زیر، مضامین سازماندهنده هر یک از مضامین پایه (که در جدول ۳. نمایش داده شد) ارائه می گردد.

جدول ۴. نمونه‌ای از مضامین سازمان‌دهنده مستخرج از بیانات شهیدقاسم‌سلیمانی

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازماندهنده
۱	آگاهی‌بخش‌بودن، مدافع اسلام، تربیت کننده مدافع برای اسلام، تربیت کننده مدافع فرهنگی، مقابله با تهاجم فرهنگی، تنها محل مقابله با تهاجمات فرهنگی، مساجد سازنده؛ مربیان ایثارگران و فداکاران، مساجد سازنده؛ مدافعان نظامی و امنیتی	نقش‌های مسجد سازنده
۲	ترویج گر روح بی‌تفاوتی، توجه به خوشآمد نمازگزاران، عدم توجه به مسائل مهم، اخذ حمایت از مأمومین، اتکاء صرف به نحوه نماز خواندن و نپرداختن به مسائل مهم	نقش‌های مسجد منفعل
۳	عامل تخریب اسلام، خاستگاه ایجاد داعش و جبهه‌النصره	نقش و ثمره مسجد مخرب
۴	خاستگاه تولد مولود نامبارک داعش و جبهه‌النصره	ثمره مساجد مخرب

(مأخذ: سخنرانی شهید قاسم سلیمانی در روز جهانی مسجد)

۴-۵. دسته‌بندی مضامین سازمان‌دهنده بر اساس معیار شباهت

در این‌مرحله، مضامین سازمان‌دهنده بر اساس شباهت، در یک‌گروه قرار می گیرند. در شکل زیر، مضامین سازمان‌دهنده مستخرج از سخنرانی ایراد شده شهیدقاسم‌سلیمانی در روز جهانی مسجد ارائه می گردد.

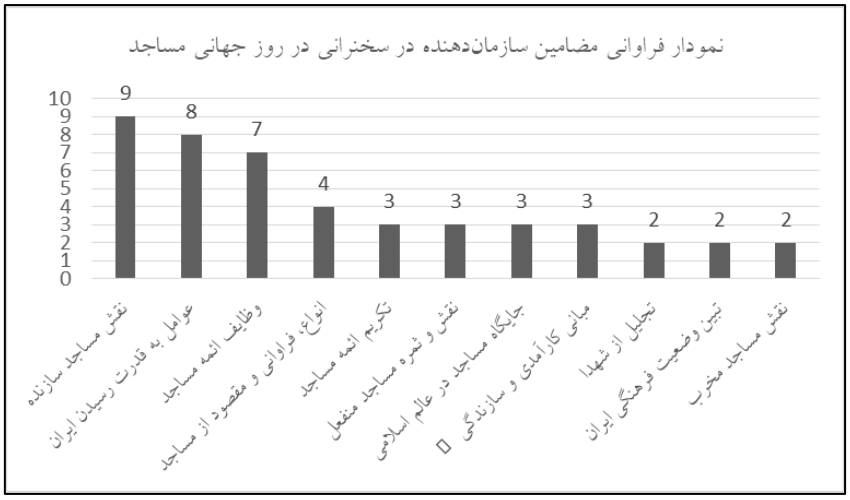

نمودار۱. مضامین سازمان‌دهنده (نویسنده)

تا به این‌مرحله از پژوهش، نقش "مساجد سازنده" از خلال بیانات شهید سلیمانی جمع‌آوری شد. پاسخ پژوهش حاضر، در نقش "مساجد سازنده" قابل دریافت است.

۴-۶. کشف مضمون فراگیر

مضمون فراگیر در پژوهش حاضر، نقش مساجد سازنده است. پس از تبیین مراحل بعدی پژوهش، شبکه مضامین مربوط به مسجد سازنده ارائه می‌گردد.

۴-۷. گروه‌بندی مضامین مربوط به نقش مساجد سازنده در حکمرانی اسلامی

در این‌مرحله، با توجه به مضامین پایه، آن‌دسته از نقش‌های مساجد سازنده که به نحوی با یکدیگر قابل جمع هستند در کنار هم قرار می‌گیرند. شایسته است که نقش‌های نزدیک به هم، ادغام شوند؛ تا از تکرار جلوگیری شود. جدول زیر، نقش‌های قابل ادغام و حالت ادغام‌شده نقش‌ها را نشان می‌دهد.

جدول۵. حالت ادغام‌شده مضامین پایه (نقش‌های مساجد سازنده)

ردیف	نقش‌های تکرارشده برای مساجد سازنده	حالت ادغام‌شده نقش‌ها
۱	عامل صلح و جنگ	وحدت‌آفرینی
	عامل وحدت	
	خاستگاه استقامت، فداکاری، از خودگذشتگی	
۲	حافظ جامعه و ارکان دین	مدافع اسلام در بُعد دینی
	مقوی مذهب	
	حیات دینی، سیاسی، اجتماعی عالم اسلام	
	حمایت از اسلام	
	مقابله‌کننده با تهاجم فرهنگی	مدافع اسلام در بُعد فرهنگی
	آگاه‌کننده	

	به مثابه قرارگاهی برای رفع توطئه‌های دشمن	
	حافظ جامعه و افراد جذب‌شده به مسجد	
۳	مربی ایثارگران و فداکاران	مدافع اسلام در بُعد نظامی و امنیتی
	مربی مدافعان نظامی و امنیتی	

(مأخذ: سخنرانی شهید قاسم سلیمانی در روز جهانی مسجد)

۴-۸. تبیین نقش مسجد سازنده در حکمرانی اسلامی مبتنی بر بیداری اسلامی

در تبیین نقش مسجد، از مضامین پایه مربوط به سایر مساجد و سایر مضامین پایه در کلام شهیدقاسم‌سلیمانی نیز استفاده خواهد شد.

۵- یافته‌های پژوهش

مساجد سازنده در مکتب شهید سلیمانی، نهادهای راهبردی برای تحقق بیداری اسلامی (مجموعه تحولات فکری، اجتماعی و سیاسی جهت بازگشت به حاکمیت قرآن و ساخت تمدن اسلامی) هستند. در ادامه، این نقش در قالب تحلیل مضامین بیانات ایشان تبیین می‌گردد:

۱-۵. نقش مساجد در وحدت بخشی و امت سازی در فرآیند بیداری اسلامی

وحدت در گفتمان بیداری ابزاری برای بازگشت به حاکمیت قرآن و تمدن اسلامی است؛ انسان‌ها اگر چه در سطح فطرت در دایره مشترکی قرار می‌گیرند؛ اما عواملی همچون رنگ، نژاد، دین، مذهب نقاط اختلافی میان افراد بشر تلقی می‌شوند؛ چنانچه محور عملکرد بشر بر وجوه اختلاف با سایر افراد صورت بگیرد، اختلاف، تفرقه و و عدم وحدت بر مجامع انسانی حاکم می‌گردد؛ تا جایی که خودکامگی و استکبار برخی انسان‌ها به قتل، خونریزی، تخریب‌گری و ظلم می‌انجامد(سروند و علیانسب، ۱۴۰۰: ۸).از منظر بیداری اسلامی مسلمانان با وجود اختلافاتی که در مذهب خود دارند باید بر مبنای اشتراکات بکوشند با حفظ وحدت و انسجام، در برابر دشمن بایستند و کاری نکنند که دشمن سد راه رسیدن به اهداف ایشان شود (رضوانی،۱۳۸۶، ص۳۸). خداوند در آیات «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ...»؛(آل عمران: ۱۰) و «إِنَّ هذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً واحِدَةً وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ»؛(الانبیاء: ۹۳) و نیز آیات متعدد دیگر، به موضوع وحدت اشاره کرده است. اساساً در فرهنگ اسلامی، اصالت با وحدت افراد است نه با تفرقه امت (واعظزاده خراسانی، بی‌تا، ص۱). از جمله شعائری که می‌توانند در ایجاد وحدت اثرگذار باشند "توحید"، "گسترش روحیه برادری" و "حج"در موازین اسلامی است."مسجد" نیز به عنوان پایگاه‌هایی برای اجتماع مردم و هم به دلیل آموزه‌هایی که در آن به استماع نمازگزاران می‌رسد انسجام اسلامی را تأمین می‌کند(رضوانی، ۱۳۸۶، ص۷۶-۷۹).

مسجد در این منظومه پایگاه بازسازی این انسجام است، شهیدقاسم‌سلیمانی با نگاهی تمدنی به کارکرد مساجد، آنها را، نقطه آغاز تحولات می داند، به این معنا که مسجد می‌تواند کانون جنگ‌های فرقه‌ای –مساجد مخرب– یا عامل وحدت تمدنی باشد. تاریخ مبارزه با داعش نشان داده است که ایجاد وحدت میان شیعه و اهل تسنن

توسط آیت‌الله‌خامنه‌ای(مدظله) که در رأس ائمه مساجد است، رفع فتنه مذهبی برخاسته از داعش، مقاومت در برابر جیش‌الاسلام، جیش‌الحر، احرار شام، جبهه النصره و رفع اختلافات قومی و زبانی از درون مساجد تولد یافته است(سلیمانی، سخنرانی در روز جهانی مسجد، ۱۳۹۶). براین‌اساس، امام مسجد سازنده در تراز بیداری اسلامی، تنها متولی نماز نیست بلکه فراتر با درک ماهیت فتنه ها وظیفه دارد وحدت را به عنوان زیر بنای قدرت جبهه بیداری اسلامی تثبیت کند، بنابرین وحدت آفرینی در مسجد سازنده، مقدمه ای برای تشکل امت واحد است، هدفی که بیداری اسلامی برای رسیدن به تمدن نوین اسلامی دنبال می‌کند.

۲-۵.جایگاه مساجد در احیای هویت اسلامی و بازگشت به ارزشهای دینی

بیداری اسلامی پیش از هر چیز بازگشتی به هویت اصیل دینی و قرآنی است قلب جامعه اسلامی و مهمترین پایگاه دینی حکومت، مسجد است. در روایات، از مسجد، با تعابیری همچون «بیت‌اللّه»، «مجلس‌الأنبیاء»، «بیت‌کلّ‌تقی»، «خیرالبقاع» و «روضۀمن‌ریاض‌الجنّۀ» یاد شده و از مسلمانان خواسته شده است که با حضور در مسجد از برکات مادی و معنوی آن استفاده نمایند(ری‌شهری، ۱۴۲۹ه.ق: ۸). شهید سلیمانی، موجودیت و سلامت دین و سیاست و عرصه اجتماع را منوط بر مسجد دانسته است(سلیمانی، سخنرانی در روز جهانی مسجد، ۱۳۹۶). حکومت اسلامی و حاکمیت دینی هدف نهایی بیداری اسلامی است، این امر مستلزم آن است که همه ارکان جامعه اسلامی در تقویت دین اسلام بکوشند. براین‌اساس، عالی‌ترین اقدام و خدمت امام‌خمینی(ره) که با هیچ‌چیزی قابل مقایسه نیست، ماهیت‌بخشی و هویت‌بخشی به همۀ ارکان دین بود(سلیمانی، سخنرانی در روز جهانی مسجد، ۱۳۹۶). مسجد سازنده با احیاء ارزش‌های اسلامی چون تقوا، علم، جهاد و برابری ، نمونه عینی حاکمیت اسلامی را به نمایش می‌گذارد. (کیخای‌مقدم،۱۳۹۴: ۴). به این ترتیب مسجد سازنده این ظرفیت را دارد تا با ترویج ارزشهای اسلامی، حضور دین را در عرصه عمومی جامعه تثبت کند.

۳-۵. مسجد سازنده و نقش آن در مصون سازی فرهنگی

تهاجم فرهنگی، از جمله شیوه‌های فرهنگی غرب است، که بدون نیت سالم، مکاتب الحادی موجود در تاریخ تفکر خود را با هدف استعمار و مبارزه با فرهنگ الهی اسلام در ممالک اسلامی، ترویج و تبلیغ می کنند(کریمی، ۱۳۸۵: ۱۰۹). در این‌میان، مسجد سازنده سپر تهاجم فرهنگی شده و از موجودیت اسلام، در بُعد فرهنگی دفاع می‌کند. مسئولیت مهم تشخیص و رفع ضعف فرهنگ جامعه، بر عهده امام مسجد است. آیت‌الله‌خامنه‌ای(مدظله) درباره تهاجم فرهنگی که متوجه ایران شده است می‌فرماید:« ما مواجهیم با یک‌حمله‌ی همه‌جانبه‌ی فرهنگی و اعتقادی و سیاسیِ اعلام نشده؛ ... بنده اطّلاع دارم از آنچه دارد اتّفاق می‌افتد؛ من دارم میبینم چه دارد اتّفاق می‌افتد؛ لشکر فرهنگی ... و سیاسی دشمن ... حمله کرده‌اند به ما برای سست‌کردن اعتقادات دینی ...[و] اعتقادات سیاسی ما، تقویت نارضایی‌ها ...، جذب جوان‌ها ... برای مقاصد خودشان؛ دارند کار می‌کنند»؛(حسینی‌خامنه‌ای، بیانات در دیدار اعضای‌ستاد کنگره‌شهدای‌استان‌چهارمحال‌و بختیاری، ۱۳۹۴/۰۷/۱۳). همچنین ایشان در پی ارائه راه ترمیم بخش فرهنگی، نقش مساجد و هیأت‌ها را در التزام عملی

جوانان به اعمال عبادی و اجتناب از گناه مؤثر دانسته‌اند(حسینی‌خامنه‌ای، بیانات در دیدارجمعی‌از مبلغین‌و طلاب‌حوزه‌های‌علمیه سراسر کشور، ۱۴۰۲/۰۴/۲۱).

در اندیشه شهید سلیمانی امام مسجد سازنده با آگاه سازی جامعه قوه تشیخص را در افراد فعال می کند تا از نفود فرهنگی جلوگیری نماید، در ادامه، بر مبنای بیانات شهیدقاسم‌سلیمانی، به دو ساحت فرهنگی که مساجد سازنده در آن (با هدف دفاع از اسلام) نقش دارند، اشاره می‌شود.

۱-۳-۵. جذب و حفظ سرمایه انسانی ؛کادر سازی برای تمدن اسلامی

از کارکردهای فرهنگی مسجد جذب و حفظ حداکثری افراد است؛ حفظ مسجد وقتی صورت می‌گیرد که محیط وسیعی از آن حفظ شود؛ نه فقط خود مسجد. مقصود از محیط مساجد، نه محیط جغرافیایی؛ بلکه محیطی فرهنگی و امنیتی است که در آن، مساجد ظرفیت جذب افراد را دارا می‌باشند. در مسجد سازنده، این‌ظرفیت وجود دارد که نه‌تنها افراد درون مسجد از مسجد و آموزه‌های اسلامی دور و دلزده نمی‌شوند؛ بلکه مضاف بر آن، آنچه مشاهده می‌شود جذب افراد جدید به درون مساجد و افزایش تعداد مسجدیان است. بر همین‌اساس، در اندیشه شهیدقاسم‌سلیمانی، ملاک موفقیت یک‌مسجد، توانایی در حفظ و جذب افراد به مساجد بوده و ناتوانی آن‌مسجد در جذب افراد به درون مساجد، برابر با سقوط آن‌مسجد تلقی می‌گردد(سلیمانی، سخنرانی در روز جهانی‌مسجد، ۱۳۹۶).

براساس کلام شهیدقاسم‌سلیمانی، امام مسجد سازنده در فرایند جذب افراد و حفظ ایشان در مسجد، بدون توجه به اختلاف اعتقادی، سیاسی و ظاهری افراد با ملاک‌های اسلامی، بنای خود را بر جذب افراد به مساجد گذاشته و با منطق، حکمت و حرف حساب، افراد درون و بیرون مساجد را فرزندان خود و محیط مسجد را مانند فضای خانواده دانسته و همچون پدر، به خوب و بد فرزندان نمی‌نگرند و سعی در جذب و حفظ آن‌ها در خانه دارد(سلیمانی، سخنرانی در روز جهانی‌مسجد، ۱۳۹۶).

افراد درون مساجد در حکم نیروهای یک‌فرمانده، مسجد به‌مثابه مقر فرماندهی و امام مسجد، مانند یک‌فرمانده مراقب است تا نیروهایش کاهش نیابد. شهید قاسم سلیمانی در این‌باره می‌گوید:« من یک‌زمانی داخل یک‌مقر سپاهی شدم. گفتم: فلانی کجاست؟ گفت: ولش کنید، رفته، تمام شده! ... . من برگشتم گفتم: خط این فرماندۀ ما شکسته شده، خط او سقوط کرده. کسی که نتواند سربازهای خودش را در خط حفظ کند، خطا و سقوط کرده‌است.(سلیمانی، سخنرانی در روز جهانی مسجد، ۱۳۹۶). در این رویکرد حفظ سرمایه های مؤمن و انقلابی شرط اساسی تداوم حرکت به سوی تمدن اسلامی است.

۲-۳-۵. تربیت مدافعان فرهنگی؛ تداوم بخشیدن به بیداری اسلامی

در اندیشه شهیدقاسم‌سلیمانی، مسجد سازنده، با تربیت نیروهای آگاه سپر دفاعی در برابر تهاجم فرهنگی ایجاد می کند؛ای تربیت از یک‌سو خطرات فرهنگی را که دامن‌گیر جامعه می‌شود، دفع و رفع می‌نماید و از طرفی‌دیگر مدافعان فرهنگی تربیت شده از میان مسجدیان، سپر دفاعی اسلام می‌گردد. شهید سلیمانی، اهالی

مسجد سازنده را قشری می‌داند که همچون امام مسجد ظرفیت آن را دارند تا با جذب افراد با عقاید گوناگون به درون مساجد؛ در راستای ترمیم و بهبود فرهنگ کنونی ایران اقدام می‌نمایند(سلیمانی، سخنرانی در روز جهانی مسجد، ۱۳۹۶).تربیت جامعه بیدار و جامعه ای که توانایی تشخیص تهاجم فرهنگی و مقابله با آن را دارد، تداوم بخش بیداری اسلامی خواهد بود.

۴-۵. کارکرد راهبردی مساجد در تأمین امنیت تمدنی و دفاع از آرمان‌های بیداری اسلامی

وجود انسان‌های فداکار به عنوان سرمایه‌های نظام اسلامی، همچون اهرمی درکنار رهبری قدرتمند، موجب تعالی جامعه می‌شود. طبق بیانات رئیس سابق مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران به نقل از آیت‌الله‌خامنه‌ای(ره)، ۹۷درصد از شهدای دوران دفاع مقدس، اهل مسجد بودند (حسین‌فرد و طهمورث، ۱۴۰۱: ۱۵۰). خاستگاه تربیت ایثارگران و مدافعان امنیت و نظام، مسجد سازنده است. شهیدقاسم‌سلیمانی معتقد است مسجد سازنده بدون آنکه خود را صرفاً بر قرائت نماز متمرکز کند، بدون توجه به رضایت و یا کراهت نمازگزاران در بیان موضوعات مختلف، با آگاه‌کردن مردم از رخدادهای جهان اسلام و فعالیت‌های دشمنان و نیز با ایجاد، انگیزه و روحیه فعال در مسجدیان، موجب تربیت مدافعان نظامی و امنیتی و ایثارگران می‌شود؛ نیروهایی از مسجدیان که نسبت به خوب و بد اوضاع مسلمانان جهان، بی‌تفاوت نیستند و هرکجا که مسلمانی در خطر باشد، برای جهاد و ایثار آماده‌اند. شهیدقاسم‌سلیمانی، شهید محسن حججی را نتیجه و عصاره مسجد بر می‌شمارد که با تعامل با مسجدسازنده، به درک صحیحی از اوضاع منطقه و جهان رسید، حق را از باطل شناخت و وظیفه خود را در رویارویی با دشمنان اسلام تشخیص داد؛ طریق ایثار را پیش گرفت و در راه دفاع از حق به شهادت رسید(سلیمانی، سخنرانی در روز جهانی‌مسجد، ۱۳۹۶).

شهیدقاسم‌سلیمانی بی‌خبری مردم مصر را از اوضاع غزه، معلول بی‌کفایتی مساجد مصر می‌داند و معتقد است خطر بی‌خبری، بی‌تفاوتی و فقدان انگیزه در دفاع از حق در کشورهایی همچون اردن و مصر در برابر ظلم رژیم صهیونیستی به فلسطین، برخاسته از مسجد مخرب است(سلیمانی، سخنرانی در روز جهانی‌مسجد، ۱۳۹۶). در واقع مسجد مخرب با از بین بردن پتانسیل بیداری مردم در عمل امنیت استکبار را تأمین می کنند از مکتب شهید قاسم سلیمانی بر می‌آید که اهدافی که انتظار می‌رود جامعه مسلمان در سایه مقاومت به دست بیاورد عبارت‌اند از آزاد سازی قدس شریف، مقابله با تروریسم تکفیری، تقویت توان بازدارندگی، زمینه‌سازی توسعه پایدار ملی، دور کردن خطر جنگ از کشور(موسوی، ۱۳۹۸: ۹۴) شهید قاسم سلیمانی به عنوان فردی پرورش‌یافته در مسجد، نشان داد که در سایه مسجد می‌توان در راه حفظ استقلال، عظمت و عزت ایران، با تکیه بر میراث فرهنگی و تمدنی کوشید.

پیشتر بیان شد که مضمون فراگیر در پژوهش حاضر، نقش مسجد سازنده است. شکل زیر حاوی شبکه مضمونی حاصل تحلیل مضمون بیانات شهیدقاسم‌سلیمانی درباره نقش مسجد سازنده است.

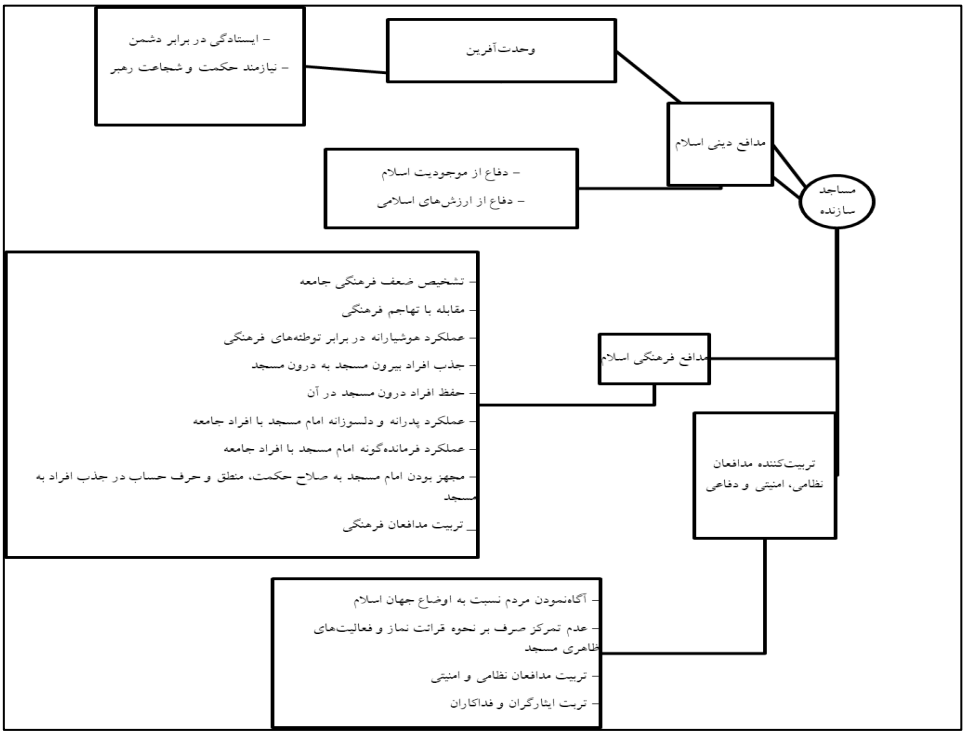

شکل۱. شبکه مضامین نقش مساجد سازنده در بیانات شهیدقاسم‌سلیمانی

۶. نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در منظومه فکری شهید قاسم سلیمانی، مسجد فراتر از یک مرکز عبادی، نهادی راهبردی و کانون حکمرانی مبتنی بر بیداری اسلامی است. تحلیل بیانات ایشان با روش تحلیل مضمون، گویای آن است که مسجد سازنده، نقشی پیشرو در رونق‌بخشی به اسلام و جامعه ایفا می‌کند.

این کارآمدی، در عملکرد ائمه مساجد و فعالان آن نهفته است؛ به‌گونه‌ای که تبیین رسالت مسجد در بستر بیداری اسلامی، مستقیماً به درک و کنشگری امام مسجد باز می‌گردد. نتایج این پژوهش با پیشینه مطالعاتی حوزه نقش روحانیت هم‌سویی دارد؛ به این معنا که روحانیت به عنوان عامل آگاهی‌بخش، مربی کادر انقلابی، تبیین‌گر راهبردهای مبارزه و مانع انحراف از مسیر قیام‌لله، ستون پویایی مسجد محسوب می‌شود. در واقع، مجموع نقش های بیان شده برای روحانیت، بیانگر اهمیت جایگاه امام مسجد در تحقق حکمرانی اسلامی است.

این پژوهش در چارچوب «مکتب شهید سلیمانی»، مسجد را به عنوان یک پایگاه راهبردی معرفی می‌کند که با پیوند میان دین، سیاست و جامعه، بستری برای تثبیت هویت تمدنی فراهم می‌سازد. از منظر این پژوهش، انتخاب بیانات شهید سلیمانی – به واسطه اشراف میدانی و تجربه زیسته ایشان در مدیریت مقاومت– افق‌های جدیدی را برای درک کارکرد مساجد گشوده است. بر این اساس، مسجد سازنده، با هدایت ائمه مساجد، در ابعاد چهارگانه زیر نقش‌آفرینی می‌کند:

- وحدت‌بخشی و امت‌سازی: مسجد به عنوان پایگاه اجتماعی، نقش محوری در شکل گیری انسجام و عبور از اختلافات ظاهری (مذهبی، قومی، زبانی) ایفا می‌کند. شهید سلیمانی با نگاهی تمدنی، مسجد را نقطه آغاز تحولات دانسته و آن را کانون وحدت و عامل رفع فتنه‌های مذهبی و قومی معرفی می‌کند. این وحدت‌آفرینی، زیربنای تشکیل امت واحده است؛ هدف نهایی که بیداری اسلامی آن را دنبال می کند.
- احیای هویت و ارزش‌های دینی: مسجد به عنوان مهمترین پایگاه دینی حکومت و خانه خدا، با احیای ارزش‌های قرآنی و اسلامی همچون تقوا، علم، جهاد و برابری، حضور دین را در عرصه عمومی جامعه تثبیت می‌کند.
- مصون‌سازی و کادرسازی تمدنی: مسجد سازنده با بهره گیری از الگوی جذب حداکثری ، سرمایه‌های انسانی را حفظ میکند. امام مسجد سازنده با تربیت نیروهای آگاه و ایجاد قوه‌ی تشخیص در آنان، نه تنها سپر دفاعی در برابر تهاجمِ فرهنگی ایجاد می‌کند، بلکه کادرهای لازم برای تحقق تمدن نوین اسلامی را پرورش می‌دهد.
- تأمین امنیت و دفاع از آرمان‌ها: مسجد سازنده با خروج از کارکردهای محدود به نماز و آگاه‌سازِ مردم نسبت به رخدادهای جهان اسلام، مانع از بی‌تفاوتی و بی‌خبری امت اسلامی می‌شود. این امر منجر به تربیت مدافعان امنیتی می‌شود که برای دفاع از حق در هر نقطه‌ای از جهان، آماده فداکاری هستند.

در مجموع می توان گفت، مسجد در مکتب شهید سلیمانی، نهادی است که با پیوند میان دین، سیاست جامعه بیدار را برای دفاع از حق و مبارزه با باطل آماده میکند، از این رو حکمرانی مبتنی بر بیداری اسلامی بدون ظرفیت راهبردی مساجد سازنده و ائمه پیشرو امکان تحقق نخواهد داشت.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه محمدمهدی فولادوند
۲. ابن‌منظور، محمدبن‌مکرم، (۱۴۱۴ه.ق). لسان‌العرب، بیروت: دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع- دار صادر
۳. اسماعیلی، محمدمهدی، (۱۴۰۱) بیانات در دومین نشست مدیران ستادی و استانی کانون های فرهنگی و هنری مساجد، تهران، قابلیت دسترسی در: https://www.masjed.ir/u/171s
٤. باردن، لارنس، (۱۹۹۵). تحلیل محتوا، ترجمه محمد یمن دوزی سرخابی و ملیحه آشتیانی، تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
٥. برومنداعلم، عباس، (۱۳۸۰). درآمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، تهران: ستاد اقامه نماز
٦. تارنمای مدرسه حکمرانی شهید بهشتی، قابلیت دسترسی در https://governanceschool.ir/fa
۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۶). تسنیم: تفسیر قرآن کریم، جلد ۳۵، چاپ اول، قم: انتشارات اسراء.
۸. جوهری، ابونصر، (۱۴۰۷ه.ق). الصحاح تاج‌اللغه و صحاح‌العربیه، بیروت: دارالعلم للملایین
۹. حسینی‌خامنه‌ای، علی، (۱۳۹۸). سخنرانی در خطبه نماز جمعه، قابلیت دسترسی در: https://www.aparat.com/v/oLKRU
۱۰. حسینی‌خامنه‌ای، علی، (۱۴۰۲)، بیانات در دیدار جمعی از مبلغین و طلاب حوزه‌های علمیه سراسر کشور با رهبر انقلاب، قابلیت دسترسی در:https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=53327

۱۱. حسینی‌خامنه‌ای، علی، (۱۳۹۴)، بیانات‌در دیدار اعضای‌ستاد کنگره‌شهدای‌استان‌چهارمحال‌و بختیاری، قابلیت دسترسی در https://khl.ink/f/30996

۱۲. حسینی‌خامنه‌ای، علی، (۱۳۹۹). بیانات‌در سخنرانی‌تلویزیونی‌به‌مناسبت‌عید مبعث، قابلیت دسترسی (https://khl.ink/f/47510)

۱۳. حسینی خامنه‌ای، علی، (۱۴۰۰). بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، قابلیت دسترسی در https://khl.ink/f/49769

۱٤. حسینی خامنه‌ای، علی،(۱۳۹۵)، بیانات در دیدار ائمه جاعات استان تهران، قابلیت دسترسی در https://khl.ink/f/34109

۱۵. رضوانی، علی‌اصغر، (۱۳۸۶). اتحاد ملی و انسجام اسلامی در پرتو آموزه‌های غدیر، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران

۱٦. رفیعی، مهسا(۱۴۰۲)، تحلیل مضمون آترید استرلینگ، قابلیت دسترسی در آدرس اینترنتی https://B2n.ir/k96244

۱۷. رکابیان، رشید و پورحسن، ناصر . (۱۴۰۱). تأثیر انقلاب اسلامی بر بیداری اسلامی در منطقه ؛ با تأکید بر انصار الله یمن. فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی, ۱۱(۴), ۵۹-۸۲.

۱۸. ری‌شهری، محمد، (۱۴۲۹.ه.ق). رساله المسجد، قم: دارالحدیث للطباعه و النشر

۱۹. سلیمانی، قاسم، (۱۳۹۶). سخنرانی در روز جهانی مسجد، قابلیت دسترسی در https://www.aparat.com/v/ctwLd

۲۰. سلیمانی، قاسم، (۱۳۹۶). سخنرانی در مراسم هفتهٔ دفاع مقدس- محفل هیأت رزمندگان اصفهان، قابلیت دسترسی در https://www.aparat.com/v/0Nnog

۲۱. سروند، اکرم و سیدضیاءالدین علیانسب، (۱۴۰۰)، مستندات قرآنی بیداری جامعه بشری بر مبنای فطری‌بودن وحدت، فصلننامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، سال ۱۰، شماره (۲) پیاپی ۲۰، صص ۷-۲۴

۲۲. سهرابی، حمیدرضا و فرح بخش، محمدجواد(۱۳۹۹). بررسی نقش مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی ایران. مطالعات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس ۳. ۱۲۱-۱۴۳.

۲۳. شریف‌فرد، علیرضا و حسین طهمورث، (۱۴۰۱). شناسایی و اولویت‌بندی عوامل کلیدی موفقیت مساجد در عرصه تربیتی، نشریه علمی مدیریت اسلامی، ۳ (۳۰): ۱۸۹-۱۴۹

۲٤. شیخ‌زاده، محمد و همکاران، (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی، اندیشه مدیریت راهبردی، پیاپی ۱۰، صص۱۵۱-۱۹۸

۲۵. علی‌دوست‌ابرقویی، علی‌اصغر، (۱۴۰۲). احکام و قضایای حکمرانی در دیدگاه تفسیری حضرت آیت الله العظمی‌خامنه‌ای (مدظله‌العالی) براساس تفسیر سوره منافقون، فصلنامهٔ علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی، ۲(۶)، صص ۱۲۷-۱۰۷

۲۶. فیومی، احمدبن محمد، (۱۴۱۴ه.ق). المصباح‌المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قم: مؤسسه دارالهجره
۲۷. کریمی، مرزبان، (۱۳۸۵). درباره فرهنگ، شهرکرد: سدره‌المنتهی
۲۸. کیخای‌مقدم، محمدمهدی، (۱۳۹۴). نقش مساجد در مدیریت شهری با توجه به بیداری اسلامی، کنگره بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی، (۲)
۲۹. مظفری، آیت(۱۳۹۴). نقش روحانیت در پیروزی انقلاب اسلامی ایران، پیام زمستان،شماره:۱۱۶،صص ۲۴-۳۸.
۳۰. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۹). مدیریت و فرماندهی در اسلام، قم: نسل جوان
۳۱. مکرم، ماندانا. (۱۳۸۵). روحانیت و مدیریت اجرایی، در مدیریت اسلامی. اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان
۳۲. موسوی، سید محمد، (۱۳۹۸). مکتب شهید قاسم سلیمانی در دفاع از حریم اهل بیت، فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی،(بهار و تابستان ۱۳۹۱)، سال۸، شماره (۱۵)، صص ۷۵- ۱۰۰
۳۳. نوده‌فراهانی، امیر، (۱۴۰۰). شاخصه‌های حکمران و حکمرانی اسلامی با نگاهی به آرای مقام معظم رهبری، مقالات اولین‌همایش حکمرانی اسلامی، قابلیت دسترسی در سایت مدرسه عالی حکمرانی شهید بهشتی.
۳۴. واعظ‌زاده خراسانی، محمد، (بی‌تا) امام علی (ع) و وحدت اسلامی، بی‌جا: بی‌نا